

YAZILI MƏNBƏLƏRİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏVƏZLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LİNQVİSTİK KOMENTARYANIN İMKANLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏ YOLLARI

Yazılı mənbələrin dilində işlənən hər bir dil vahidinin yaranma tarixi çox qədim bir tarixi vardır. Dilvahidlərimizin yaranma etimologiyasını müəyyən etmək üçün linqvistik komentariyanın imkanlarından istifadə etməklə onların ilkin arxetipləri haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək olar. Dil vahidlərimizdən biri olan əvəzliyin yaranma və ilkin arxetiplərinin müəyyən edilməsində linqvistik komentariyanın müəyyən rolu vardır. Dil vahidlərimizdən olan əvəzlik konkretlik bildirmir, əşyanı adlandırmır, onların məzmununu təyin etmir. Əksinə, əşiyaya, eləcə də onun əlamətinə işarə edir. Bu gün ədəbi dildə öz işləkliyi ilə seçilən əvəzliklər dilin inkişafı prosesində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Y. Seyidovun fikrincə, Azərbaycan dilində 28 əvəzlik var: mən, sən, o, biz, siz, bu, həmin // həmə, belə, elə, kim, nə. Hara, hansı, haçan necə, necə, kimi, kimsə, biri, birisi, öz, bütün, hər, filan, eyni, filankəs. Bu əvəzliklərin əksəriyyəti nəinki Azərbaycan, hətta qədim türk yazılı abidələri ilə səsleşir. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək əvəzliklərin, demək olar ki, dəyişməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində əvəzliklər Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı V- VI əsərlərdəki uzun təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramızın V əsrə üçün artıq formalaşmışdır. Buna görə də türk dillərində əvəzliyin yaranması və formalaşmasını Orxon – Yenisey dövründən başladığını qeyd etmək olar. Türk dillərinin Orxon – Yenisey inkişafı dövründə əvəzliklər artıq sabitləşmiş bir nitq hissəsi kimi çıxış edir. (1.46). Bu fikirlərə təkcə onu əlavə etmək olar ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki əvəzliklərin bir qismimüasir ədəbi dilimizdə eynilə (biz, siz, bu, kim, nə...) bir qismi müəyyən fonetik dəyişmələrlə (ol - o, kamı - hanı...) işlənir. Arxaıqlaşənələr isə azlıq təşkil edir: kəntü (öz). Əvəzliyin növlərinə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: şəxs əvəzlikləri, qayıdış əvəzliyi, işarə əvəzlikləri, sual əvəzlikləri, təyini əvəzlikləri, qeyri – müəyyən əvəzliklər...

Məlumdur ki, şəxs əvəzlikləri ismin yerində işlənir, kim? nə? suallarından birinə cavab verir. Qeyd etdiyimiz kimi, mənsubiyyət və şəxs – xəbərlilik şəkilçiləri məhz şəxs əvəzlikləri əsasında yaranmışdır. Yazılı abidələrimizdə işlənən şəxs əvəzlikləri bunlardır: mən//bən, sən//sen, ol, biz, siz, olar (onlar). Bu əvəzliklərin hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Mən əvəzliyi. Pratüdəki arxetipi ilkin mərhələdə ba//be, sonrakı mərhələdə isə ban//ben hesab olunur. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində mən//bən şəklindədir.

Mən qazanın nemətini çox yemişəm...

Oğul, qız görmək səndən, mal – rizq vermək bəndən

(Kitabi -Dədə Qorqud)

Ey günəş mən burdayam, sən hardasa...

Bən səninlə söyləşəndə gər zəmistən, gər bahar.

(Nəsimi)

Yazılı abidələrimizdə mən əvəzliyinin yönük halda mana//bana//mana//bana şəklində işlənməsi müşahidə olunur:

Böylə oğul mana gərəkmez...

Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə

(Kitabi- Dədə Qorqud);

Biz əvəzliyi. Arxetipi "bi" hesab olunur, -z isə cəmlilik bildirən elementdir (bi+z=biz). Bu əvəlik Orxon – Yenisey abidələri, M. Kaşğarının Divanı və Azərbaycan yazılı abidələrində biz formalarında:

Qırq incə bellü qızla.

Qazanın hələlimi biz gətürmüşüz

(Kitabi Dədə Qorqud);

Fürsətdürür bu gecə bizə, içələm meyi

(Nəsimi);

Sən əvəzliyi. Arxetipi sa//se – dir. Azərbaycan yazılı abidələrində sən şəklində işlənmişdir:

Sən sağ ol, qadın ana! Babam sağ olsun!

(Kitabi Dədə Qorqud)

Sən qandunü eşq zövqi qandan?

Sən qandanü dust şövqi qandan

(Füzuli)

Sən əvəzliyi ismin yönük halında sana//səna şəklində işlənmişdir:

Sana bu yaradan, qorxmə, oğlan, ölüm yoqdur

(Kitabi Dədə Qorqud)

Sən sana yar ol, bul anı, Sanma ki, yarun yögümüş

(Nəsimi)

Sənə şəklində işlənmə qərb şivələri üçün də səciyyəvidir.

Siz əvəzliyi. Arxetipi. "si" – dir, "z" isə cəmlilik mənasını ifadə edən element hesab olunur: si + z = siz. Qədim türk və

¹¹ b/m...ADPU-nun Ağcabədi filialı tarlanaliyeva65@gmail.com
0009-0009-1484-1031

Azərbaycan yazılı abidələrində söz şəkildədir:

Sizdə bulur yığığ – sizdə tapar məlhəmi

(M.K.Divan)

“Siz” müraciət formasının yaranma tarixinə münasibət bildiren Y.Seyidovun fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür: Azərbaycan dilində belə müraciət forması yazılı ədəbiyyatda çoxdan özünü göstərməyə başlamıdır”. Müəllif bu mülahizəsini bir neçə faktla arqumentləşdirir:

1. M. Kaşğarının “türklər öz aralarında yaşlı, hörməti adama sən yox, siz deyirlər” – fikrini qabarıq şəkildə təqdim edir;

2. Nəsiminin “Ey Məşadəm, nişə can vermədən cansızlara, ol kihər dəm can ilə aydır ki, canan sizlərə” beytində tək şəxsə məhz “siz” sözü ilə müraciət olunduğunu göstərir;

3. M.F.Axundovun elmi publisistik əsərlərində bu modelin tam təkmilləşdirilmiş və açıq formada özünü göstərdiyini müəyyənləşdirir:

Sizin şirin məktubunuz yetişdi.

Sizə min təhsil və afərin göndərirəm.

Sizin qeyrət və zövqünüzdən vəcdə gəlirəm.

Yazılı mənbələrin dilində işlənən “ol” əvəzliyinin arxetipi qo//o; qol//ol vahidləridir. Ol əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə “o” formasında sabitləşmişdir. Müqayisələr göstərir ki, “ol” şəkilində işlənmə Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının “Divanı”, “Kitabi Dədə Qorqud”, eləcə də XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələri üçün səciyyəvi olunmuşdur:

Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola!..

Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün, ocağna

Bunculayın övrət gəlmüsün.

(“Kitabi Dədə Qorqud”)

Anun ruhi uçur oğlan sənün üçün.

(Kişvəri)

“Ol” əvəzliyi halanarkən o-a əvəzlənməsi baş verir: anun (anın), ana, anı. Ola (onlar) əvəzliyinin arxetipi kimi qolar//olar götürülür. H.Mirzəzadə yazır: “...o- dan sonra bitişdirici ünsür –n və ondan sonra da –lar şəkilçisi artırılır və o+ n+ lar (onlar) şəkilində işlənir. Digər türk dillərində cəm şəkilçisindən əvvəl gətirilən bitişdirici “n” ünsürü işlənmir... Həmin dillərdə onlar əvəzliyi yazıda olar – ular şəkilində sabitləşmişdir. (3.59.)

B.Xəlilov isə “onlar” əvəzliyini tam başqa bir müstəvidə izah edir: “...ol-on-lar. Burada l-n əvəzlənməsi baş vermiş və -lar cəm şəkilçisi şəxs əvəzliyinə (ol//on) qoşulmuşdur. İndi qərb qrupu dialektlərində “onlar” şəxs əvəzliyinin “olar” şəkilində tələffüz olunması da bu proseslə bağlıdır”. “Anlar” şəkilində işlənmə yazılı abidələrimizdə intensivliyi ilə seçilir:

Biz anlara yetməvüz, öldürəriz.

Anlar bizə yetmə, öldürər

(“Kitabi Dədə Qorqud”);

Götür bürqə cəmalından kim anlar şərmsar olsun

(Kişvəri);

Çün anları bəslədi zəməznə, hər birisin eylədi yeganə

(Məsihi)

Yazılı abidələrimizdə “öz” təyini əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə düzələn özüm, özün, özü və s.kimi qayıdış əvəzliliklərinə rast gəlinir:

Beyrəng qorqusundan qaçdı, özünü Tana sazına saldı

(“Kitabi Dədə Qorqud”);

Özi bilür əgər bimehrü bəxdu bari gögçəkdür

(Kişvəri);

Yazılı abidələrimizin dilində “kəndi” qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə də təsadüf edilir.

Üçüncüyə, kəndüyə zərb eylədi, qanı taldı

(Kitabi Dədə Qorqud);

Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət

(Nəsimi)

“Kəndi” və “öz” əvəzliliklərinin müvazi olaraq işlənməsi isə ən maraqlı cəhətlərdən hesab olunur:

Ala köpək itinə kəndi taladarmı?

(Kitabi Dədə Qorqud);

Kəndözini bilməyən qaçan bilə rəbi.

(Q.Bürhanəddin);

Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən işarə əvəzlilikləri də dilin inkişafı prosesində müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Yəni digər əvəzliliklər kimi işarə əvəzliyinin arxetipləri vardır: ol, bu, şü, şöl, uşbu, oylə//öylə, boylə//böylə, şöylə, haböylə, həman əvəzliliklərin müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən əvəzliliklər: bu, ol- o, həman – həmə, oylə//öylə - elə, boylə//böylə - belə. Bəzi əvəzliliklər isə arxaikləşərək dildən təcrid olmuşdur. Həmin əvəzliliklər bunlardır. “uşbu”, “şü”, “şöl”, “şöylə”, “haböylə”

Şivə səviyyəsində ilkin formasına uyğun işlənənlər:öylə,həblə.İsmin hal şəkilçilərini qəbul etmiş bu əvəzliyinin b-m əvəzlənməsi ilə işlənməsi müşahidə olunur:munu,munı(M.K.Divan);

Mən muna bitəkəllüf yapışmaya

(Kitabi Dədə Qorqud)

Munun ölməkdin özgə yox dəvası

(Kişvəri)

Bu xüsusiyyətin daha çox Muğan şivələri üçün səciyyəvi olduğu müəyyənləşdirilib(bı,mın,mıa,mıyı...).

Şol – o.

Gəlin varalım,şol yigidi tutub gətürəlim...

şol mağarayı gördünmi?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Toğradı gəmdən fəraqun bağrımı şol yarədən.

(Nəsimi)

Uşbu – həmin,hazırkı.

Mislinmi var uşbu bab içində?

(Nəsimi)

Kəltürünüy uşbu mənzil sarı

(Əməli)

Böylə - belə.

Böylə oğıl nəyə gərək?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Odu topraqu yeldən böylə surət bağlayan.

(Nəsimi)

Sormazsən ani böylə rəvami nə bulubtur.

(Kişvəri)

Şöylə-elə.

Şöylə məstəm ta qiymət daxi huşyar olmazam.

(Nəsimi)

Həman – həmə.

Ol həman yaridurur qaldı sana yü

Vəsl oldı həman fəslə təbdil.

(Xətai)

Şu – bu.

Hey,şu dəli məğmun mənə də

Şayəd ancılayın olmaz sözlər söylər

(Kitabi Dədə Qorqud)

Şundan ki,hər kim yüzünü görmüşdür,ayə tən edər

(Nəsimi)

Oylə//öylə - elə.

Fələklər oylə üzmüş mehri mayın

Rövnəqin hüsnün öylə bir mirzə,müfti

(Q.Təbrizi)

Məlumdur ki,tarixən ədəbi dildə digər əvəzliliklərlə yanaşı sual əvəzlilikləri də işlənmişdir.Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən sual əvəzlilikləri bunlardır:kim,nə,qanı, xanı, hanı,qanqı, hanqı, xansı, qansı, qaçan, xaçan, haşan, necə, nişə, neşün, qanda, xanda, qancarı, xancarı, hancarı. Bu əvəzliliklərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eyniləşlənir: kim, nə, necə, nədən, nəyə və s. Bir hissəsi fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildədir: qansı – xansı – hansı,qaçan – xaçan – haçan...

Sual əvəzlilikləri ilə bağlı lingvistik komentariyalar istinad edərək aşağıdakıları söyləmək olar:

“Qancarı” sözü eynimənanı bildirən iki sözün birləşməsindən yaranmışdır:qan(ye)+car(yer);“Qanda - xanda” əvəzliyi kök və şəkilçi morfemlərinin sintezi əsasında düzəlmişdir:kay,hay(sual əvəzliyi)-da(ismin yerlik hal şəkilçisi);“Nişə”, “neşün”əvəzliyi “nə üçün” model əsasında yaranmışdır;Qaçan,xaçan,haçan əvəzliyi zaman məzmunlu çağ sözü ilə bağlıdır.Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlinən sual əvəzliliklərini mətn daxilində nəzərdən keçirək:

Nədən.Abidələrin dilində nə üçün əvəzliyinin sinonimi kimi işlənmişdir:

Səndənmidir,bədənmidir,tənritəala bizə bir yetmə

oğıl verməz,nədəndir?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Məzarım üstünə hərdəm nədən ağlar bahar ayırı?

(Kişvəri)

Şühədanamə nin dilində isə ötrü qoşması ilə birlikdə işlənmişdir:Nədən ötrü mənüm yanümə izhar elədün.H.Mirzazadə bu fakta istinad edərək göstərir ki, “nədən canlı dildə işlənir,nədən ötrü isə ədəbi dildə

sabitləşmişdir".(4.79.)

Qanı,xanı(hanı).

İndi qanı dedügim bəg ərənələr?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Qanı şol günlər ki,keçdi ol püti - əyyar ilən

(Nəsimi)

Qanqı,hanqı,xansı,qansı(hansı).

Qanqısıdır,bilmədilər...Qazan

bəgün xatunu qanğınızdır...

(Kitabi Dədə Qorqud);

Qanğı sözə etiقادım olsun?Qansı gülşən gülbünü

sərvı – xuramanınca var

(Füzuli)

Qanda,xanda(handə).

Bu gün – yarın qanda isə,gəlür

(Kitabi Dədə Qorqud);

Qaçan,xaçan(haçan).

Qaçan səni məni alub kafər sərhəddinə çıxardın qılıc

çalub baş kəsdin?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Qaçan şol mahə hər səyyarə bənzər

(Nəsimi)

Qancaru, xancaru, hancarı (hara, haraya).

A bəglər, oğlan qancaru getdi, ola?

("Kitabi Dədə Qorqud")

Xancaru baxarsam, sənəmə, səni görürəm

(Q.Bürhanəddin)

Yuxardakı nümunələr bir daha təsdiq edir ki, yazılı abidələrinin dilində işlənmiş sual əvəzliliklərinin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə, bir hissəyə isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Şivə səviyyəsində müfahizə olunan arxaik sual əvəzlilikləri isə çox azdır.(5.98.)

Təyin vəzifəsini daşıyan, digər əvəzliliklərdən fərqli olaraq, heç bir nitq hissəsini əvəz etməyən təyini əvəzliliklərə yazılı abidələrin dilin rast gəlinir.Məsələn, öz, hər, qamu – hamı, varı, cümlə. Bu əvəzliliklərdən öz və hər sözləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə, qamu (hamı) fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə, həm də təyini deyil, qeyri – müəyyən əvəzlilik kimi işlənir. Vari (bütün, hamı) təyini əvəzliyi isə arxaikləşmişdir. Təyini əvəzlilikləri mətn daxilində nəzərdən keçirək: "Hər".

Fars mənşəli "hər" sözü dilimizin bütün dövrlərində müşahidə olunur:

Hər sözü min fəsil olur, hər fəsli neçə bablar

(Nəsimi)

Dünyada hər əhli- xatimani,

Bu məskəni xüirdü xab edən eşq

(Xətai)

Qamu, xamu (hamı). Bütün sözünün sinonimidir, yazılı abidələrin dilində təyini əvəzlilik kimi işlənmişdir:

Qamu yerdə əhədsən, allahü səmədsən!

("Kitabi Dədə Qorqud")

Qamu yerlərdə bulundum, qamu sözlərdə bülündüm,

Qamu pərdə üçün çalundum, bu ulu bəyanə gəldüm...

Cismimüm xamu can oldivü can uğuradı halə

(Nəsimi)

Yazılı mənbələrin dilində işlənən "vari"sözü" bütün və hamı "sözlərinin sinonimidir . R.Eyvazovanın fikrincə, bu söz qədim özbək ədəbi dili üçün səciyyəvi olmuş, əsasən, XV-XVI əsrlərin yazı materiallarında işlənmişdir:

Kişvərivü nəslı – adəm vari qurban canuna...

Sən cəhanın canısən, aləm sana varı tıfil

(Kişvəri)

İsimlərin yerində işlənən, qeyri-müəyyən şəxsi və ya əşyanı bildirən qeyri – müəyyən əvəzliliklər yazılı abidələrin dilində o qədər də zəngin görünür. Amma bu da var ki, həmin əvəzliliklərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn, yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan kimsə, kimi, biri, birisi, hər kəs, hər kim, hər kimsə, filan və s. Yazılı abidələrin dilində işlənən "Kimsə" əvəzliyi (kim+ isə=kimsə modelindədir).

İndi ki, eynidən ayrı kimsə xoş bimar ikən

(Nəsimi);

Filan,əvəzliyinə yazılı abidələrin dilində az təsadüf olunur.Nəsiminin dilində işlənmiş filan – filan (Bu bəyani dilərsən,anlayarsan Kim,necəsi filan – filandır söz)sözü barədə Y.Seyidov yazır: "Qeyri müəyyən şəxsə işarə kimi

işlənir. Adətən, o zaman işlənir ki, danışan bu və ya digər konkret şəxsə işarə etmir, yaxud haqqında danışılmış şəxsin adını gizli saxlamağa çalışır. Həm də bu əvəzlik xüsusi hallarda işlənir. “Yazılı mənbələrin dilinə istinadən deyə bilərik ki, istər tarixən, istərsə də bu gün ədəbi dildə işlənən əvəzliliklər dilimizin daxili imkanları hesabına formalaşmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1967.
2. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili. Bakı, 1959.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Tənriverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.

Açar sözlər: Əvəzliliklər, ilkin arxetipləri, yazılı mənbələr, linqvistik komentariya

Ключевые слова: местоимения, первичные архетипы, письменные источники, лингвистический комментарий.

Keywords: Pronouns, primary archetypes, written sources, linguistic commentary

Xülasə

Bu gün dilimizdə işlənən hər bir dil vahidi dilin inkişafı prosesində daha da formalaşır və sabitləşir. Həmin dil vahidlərinin keçdiyi inkişaf yollarına nəzər yetirmək üçün linqvistik komentariyanın imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Belə dil vahidlərindən biri də əvəzlilikdir. Əvəzlilik bir nitq hissəsi kimi yaranma tarixinə görə çox qədimdir. Müasir ədəbi dildə işlənən əvəzliliklərin bir çoxunun yaranma etimologiyaları haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdi. Yazılı mənbələrin dilində işlənən əvəzliliklər çox variantlılığı ilə də diqqətimizi cəlb edir. İstər qədim türk kitabələrinin dilində, istərsə də yazılı mənbələrin dilində işlənən əvəzliliklər əsasən türk mənşəlidir. Bu da imkan verir ki, əvəzliyin ilk arxetipləri qədim türk dilinin imkanları hesabına yaranmış və formalaşmışdır.

Способы использования возможностей лингвистического комментария при изучении местоимений, используемых в языке письменных источников

Резюме

Каждая языковая единица, используемая сегодня в нашем языке, в дальнейшем формируется и стабилизируется в процессе развития языка. Необходимо использовать возможности лингвистического комментария, чтобы посмотреть на пути развития этих языковых единиц. Местоимение – одна из таких языковых единиц. Местоимение как часть речи имеет очень древнюю историю. По поводу этимологии многих местоимений, употребляемых в современном литературном языке, высказывались различные мнения и мнения. Местоимения, используемые в языке письменных источников, привлекают наше внимание своим множеством вариантов. Местоимения, употребляемые как в языке древнетюркских надписей, так и в языке письменных источников, имеют преимущественно тюркское происхождение. Это позволяет предположить, что первые архетипы местоимения были созданы и сформированы благодаря возможностям древнетурецкого языка.

Ways to use the possibilities of linguistic commentary in learning pronouns used in the language of written sources

Summary

Each language unit used in our language today is further formed and stabilized in the process of language development. It is necessary to use the opportunities of linguistic commentary to look at the development paths of those language units. Pronoun is one such language unit. Pronoun as a part of speech has a very ancient history. Various opinions and opinions have been expressed about the etymologies of many of the pronouns used in the modern literary language. Pronouns used in the language of written sources attract our attention with their many variants. Pronouns used both in the language of ancient Turkic inscriptions and in the language of written sources are mainly of Turkic origin. This makes it possible that the first archetypes of the pronoun were created and formed due to the possibilities of the ancient Turkish language.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova